

Yusuf b. Hilal es-Safedî (ö. 696/1296) ve Keşfü'l-Esrâr ve Hetkü'l-Estâr Adlı Tefsirindeki Metodu

- *Tafsîr Methodology: Yûsuf B. Hilâl al-Safadî (d. 696/1296) and His Work Kashf al-Asrâr wa Hatk al-Astâr* –

Ahmad Mukhtar ADAM*

Atf/Citation: Adam, Ahmad Mukhtar. “Yusuf b. Hilal es-Safedî (ö. 696/1296) ve Keşfü'l-esrâr ve hetkü'l-estâr Adlı Tefsirindeki Metodu [Tafsîr Methodology: Yûsuf B. Hilâl al-Safadî (d. 696/1296) and His Work Kashf al-asrâr wa hatk al-astâr]”. Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Journal of Düzce University Faculty of Theology] 4/1 (Bahar 2020): 40-63.

Öz

Yusuf b. Hilal es-Safedî'nin (ö. 696/1296) kaleme aldığı *Keşfü'l-esrâr ve hetkü'l-estâr* adlı eserinin Memlûk döneminde özellikle hicri yedinci asırda yazılan en önemli klasik tefsir eserlerinden biri olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Safedî'nin söz konusu eserinde yaşadığı dönemde ve içerisinde bulunduğu Memlûk devletinde mevcut olan İzzeddin b. Abdüsselâm (ö. 660/1262), Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1273), İbnü'l-Müneyyir el-İskenderî (ö. 683/1284), Takıyyüddin b. Teymiyye (ö. 728/1328) ve Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) gibi meşhur müfessirlerin kullandıkları tefsir anlayışından farklı nitelikte olan bir yaklaşıma başvurduğu görülmektedir. Bu da Safedî'nin ele aldığı bu eserin tefsir tarihinde önemli ve Safedî'nin ehliyetli bir müfessir olduğunu göstermektedir. İşte bu makalede Safedî'nin özgün tefsir anlayışını, Memlûk müfessirler arasında Safedî'nin yeri, Memlûk döneminde yazılan klasik tefsirlerden farklı olan özelliklerini ve âyetleri yorumlama yöntemlerini irdelemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Safedî, Tefsir yaklaşımı, Rivayet tefsiri, Dirayet tefsiri, Memlûk dönemi.

Abstract

The Tafsîr treatise of Jamâl al-Dîn, Abû'l-Fağdâ'l Yûsuf b. Hilâl al-Şafadî entitled: “Kashf al-Asrâr wa Hatk al-Astâr” is one of the significant tafsîr works written during the Mamluks period particularly in the 7th century AH (that is 13th century CE). Thus, Şafedî in his above-mentioned tafsîr work used an approach that is different from the one used by other famous mufessirün that lived in the same century and the same sultanate such as, Izzuddin b. Abdissalâm (d. 660/1262), Muḥammad b. Aḥmad al-Qurḍubî (d. 671/1273), Ibnü'l-Munayyir al-Iskandarî (d. 683/1284), Taqıyyuddin b. Taymiyyah (d. 728/1328) and Abû Hayyân al-Andalüsî (d. 745/1344) among others. That shows that Şafadî is a qualified scholar of tafsîr and also indicates the crucial importance of his work in the history of the Qur'anic exegesis. Therefore, this article critically studies the Şafadî's unique approach to tafsîr, his place among the Mamluks' exegetes and his method in Interpreting the Qur'anic verses.

Keywords: Şafadî, Tafsîr approach, Riwayât tafsîr, Dirâyât tafsîr, Mamluks period.

* Doktora öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, alahmady007@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6499-5834.

Giriş

Kur'ân'ın nazil olduğu günden itibaren başlayan tefsir faaliyetleri, günümüze kadar aralıksız on dört asır boyunca sürmektedir. Nitekim, İslâm dünyasının farklı bölgelerinde ve farklı dönemlerinde tefsir eserleri âlimler tarafından yazılmaktadır. Bu dönemler arasında hicri yedinci asrın önemli olduğunu söylemek mümkündür. Zira bu asırda rivayetten dirayete, filolojiden fıkha farklı tefsir yaklaşımlarıyla gerek müstakil, gerek muhtasar ve gerekse de haşiye niteliğinde yazılmış olan birçok tefsir çalışması bulunmaktadır. Söz konusu asırda yazılan en önemli tefsir eserlerinden biri de Yusuf b. Hilal es-Safedî'nin (ö. 696/1296) kaleme aldığı *Keşfu'l-esrâr ve hetkü'l-estâr* adlı eseridir. Ancak Safedî'nin bu eserine hak ettiği önemin verildiğini ve ilim dünyasına gereği gibi tanıtıldığını söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Çünkü bu eserin çeşitli kütüphanelerde birçok yazma nüshası bulunmasına rağmen¹ ilk olarak 2019'da Bahattin Dartma tarafından, TDV İslâm Araştırmaları Merkezindeki (İSAM) İkinci Klasik Dönem Projesi çerçevesinde beş cilt halinde neşredilmiştir. Ayrıca Safedî'nin bu eserinde kullandığı tefsir metodu hakkında yapılan çalışmalar yok denecek kadar azdır ve aynı zamanda eserin mühim özellikleri ve bütün boyutlarından bahsedilmiş değildir.² Dolayısıyla *Yusuf b. Hilal es-Safedî ve Kur'ân Yorumu* konulu doktora tezimizden çıkardığımız bu makalemizde Yusuf b. Hilal es-Safedî'nin hayatı, ilmi kişiliği ve tefsire dair bu eserin genel özelliklerinden bahsettikten sonra onun tefsir ilmindeki yerini tespit etmeye çalışacağız.

1. Yusuf b. Hilal es-Safedî'nin Kısaca Hayatı ve İlmî Kişiliği

Tabakat ve rical kaynaklarında Safedî'nin biyografisi hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Fakat bazı kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre 696/1296'da Kahire'de vefat eden,

---

¹ Her ne kadar Brockelmann'ın bu tefsir nüshasının sadece Süleymaniye 133 numarada kayıtlı olduğunu ileri sürse de diğer kaynaklarda tefsirin birçok nüshasının bulunduğu anlaşılmaktadır. Tefsirin yazma nüshalarına ilişkin geniş bilgi için bk. Carl Brockelmann, *Geschichte Der Arabischen Litteratur (GAL), Erster Supplementband*, (Leiden: E.J. Brill, ts.), 1/738; Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Süleymaniye Kütüphanesi'nde Bulunan Yazma Tefsirler* (İstanbul: Süleymaniye Vakfı, 2002), 183-184; Süleyman Ateş, *İşarî Tefsir Okulu* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 196-197.; Ebü'l-Fezâil Cemâleddîn Yusuf b. Hilal Safedî, *Keşfü'l-esrâr ve hetkü'l-estâr*, thk. Bahattin Dartma (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 1/15-19.

² Safedî'nin tefsir metoduna ilişkin "*Ebü'l-Fedâil Yusuf b. Hilal es-Safedî'nin Keşfu'l-Esrâr ve Hetkü'l-Estâr Adlı Tefsirinin Bir İncelenmesi*" adındaki bir yüksek lisans çalışması bulunmaktadır. Ancak bu çalışmada Safedî'nin Kitab-ı Mukaddes'ten direkt olarak alıntı yapması ve nesh anlayışı gibi önemli özelliklerinden bahsedilmiş değildir. Safedî ile ilgili başka bir çalışma Süleyman Ateş'in *İşarî Tefsir Okulu* eserinde görülmektedir. Fakat Ateş'in bu eserinde de sadece Safedî'nin işarî tefsir yöntemi açısından değerlendirilmektedir.

Cemâlüdden lakabı ve Ebül'l-Fezâil künyesi ile tanınan müfessirimizin asıl adı Yusuf b. Hilal b. Ebi'l-Berekât'tır.³ Kendisine es-Safedî, el-Hanefî ve el-Halebî nisbeleri verilmiştir.⁴

Mevcut olan kaynaklarda müfessirimizin hayatı, çocukluğu, gençliği, seyahatleri ve ilmi kişiliğine ilişkin malumatlar bulunmamakla beraber İslâm tarihinin en kritik dönemlerinden biri olan Memlûk döneminde yaşadığını ve Memlûk Devleti'nin meşhur şehirlerinin bazısına ilmi seyahatlarda bulunduğunu, bazısında ise ikamet edip ders verdiğini söyleyebiliriz. Zira Esîrüddîn Ebü Hayyân'dan (ö. 745/1344) nakledildiğine göre Safedî, 9 Muharrem 681/ 19 Nisan 1282 tarihinde Mısır'daki el-Kâmiliyye Camii'nde gerçekleşen bir ilim toplantısında kendisinden bahseden bir şiir okutmaktadır. Ayrıca Safedî, tefsirle ilgili eserinin son bölümünde 673/1274 yılına kadar Şam şehrinde bulunduğuna ve o tarihten sonra Mısır'a taşındığına işaret etmektedir.⁵ Buradan hareketle Safedî'nin Şam ve Mısır gibi Memlûk Devleti'nin meşhur ilim merkezlerindeki mevcut olan âlimlerden ders aldığı, orada bulunan kitaplardan istifade ettiği, gerçekleştirilen ilmi toplantılara katkılarda bulunduğu, yaşadığı muhitte oğlu Ahmed b. Yusuf b. Hilal es-Safedî (ö. 737/1337)⁶ de dahil öğrencilerinin kendisinden istifade ettiklerini söylemek mümkündür.

Yusuf b. Hilal es-Safedî'nin ilmi kişiliği konusunda üzerinde durulması gereken bir husus, onun amelî ve itikadî mezhebidir. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi kaynaklarda Hanefî mezhebine mensup olduğu için kendisine el-Hanefî nisbesi verilmiştir. Fakat tefsirine baktığımız zaman her ne kadar Hanefî mezhebindeki bazı görüşlerini zikretse de miras ve kısas gibi konularda kendisine has görüş ve icthâdları da görülmektedir.⁷ Bu da Safedî'nin Hanefî mezhebinde muataassıp olmadığını ve o mezhepte bir müctehid olduğunu göstermektedir. İtikadî açıdan hangi mezhebe mensup olduğuna gelince, kaynaklarda onun hangi itikadî mezhebi tercih ettiği hakkında bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak, *nâsîh-mensuh* ve bazı konularda Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfahânî (ö. 322/934) ve Kâdı Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî (ö. 415/1025) gibi Mu'tezile ekolünün önde gelen âlimlerinden istifade etse de *kelânullâh, rü'yetullah, irade-meşîet* ve *peygamberlerin ismeti* gibi konularda Ehli-sünnet'in (Maturidî ve Eş'arî) mezhebinin

³ Selâhüddin es-Safedî'nin tabakat eserinde aynı tarihte vefat eden iki Yusuf es-Safedî geçmektedir. Birisi Yusuf b. Hilal es-Safedî diğeri Yusuf b. Hibetullah es-Safedî'dir. Fakat bu iki kişinin vefat tarihleri ve hakkında zikredildiği bilgilere bakıldığında, Selâhüddin es-Safedî'nin de ifade ettiği gibi, aynı kişi oldukları anlaşılmaktadır (Bk. Selâhüddîn Halîl b. İzziddîn Aybeğ es-Safedî, *A'yânü'l-aşr ve a'vânü'n-nasr* (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1998), 5/671-672; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (Dârü'l-Garb el-İslâmî, 2003), 15/ 848.

⁴Ebül-Fazl Zeynüddin Kâsım İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim* (Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1992), 321; Selâhüddîn Halîl b. İzziddîn Aybeğ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (Beyrut: Dârü'l-Hayâü't-Türâs, 2000), 29/ 164; Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, 15/848; Hayreddin Mahmud b. Muhammed ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 2002), 8/256.

⁵ Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/654.

⁶ Ahmed b. Yusuf b. Hilal'ın biyografisi ile ilgili geniş bilgi için bk. Ebül-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yânü'l-mi'etî's-sâmine* (Haydarâbâd-Hindistan: Meclis Dâiretü'l-Me'erif el-Osmâniyye, 1972), 8/404; Ebül-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf İbn Tağrıberdî, *el-Menhal* (Mısır: el-Heyetü'l-Mısriyya el-Âmme li'l-Kitab, 1984), 2/279.

⁷ Safedî'nin kısas ve miras konusundaki özel görüşleri için bk. Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/213, 419-459.

savunduğu görülmektedir.⁸ Bu da Safedî'nin Ehli-sünnet ekolüne bağlı olduğunun göstergesinden başka bir şey değildir.

Yusuf b. Hilal es-Safedî'nin hayatından kısaca bahsettikten sonra şimdi onun tefsir eseri ve kaynaklarına değinmek yerinde olacaktır.

2. Safedî'nin *Keşfü'l-esrâr ve hetku'l-estâr* Adlı Tefsiri

Kaynaklarda Yusuf b. Hilal es-Safedî'nin İslâm ilimlerine ilişkin sadece üç eserinin bulunduğu işaret edilmektedir; bu eserlerin ilki Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ile Şâfiî (ö. 204/820) aralarındaki fıkha ilişkin ihtilaflardan bahseden *Urcûze fî'l-hilâf beyne Ebî Hanife ve's-Şâfiî*' ismindeki urcûzesidir (recez ölçüsünde şiir olarak yazılan eser),⁹ ikinci eseri ise Allah'ın iradesini ele alan *Aynûs's-sa'âde an hüsnî'l-irâde* adlı risalesidir.¹⁰ Diğer ve son eseri ise makalemize konu alan ve Safedî'nin ilmî şahsiyetini ortaya koyan *Keşfü'l-esrâr ve hetkü'l-estâr* adlı tefsiridir.¹¹

2.1. Safedî'nin Tefsir Eserine Genel Bir Bakış ve Genel Özellikleri

2019 yılında İstanbul'da beş cilt olarak yayınlanan "*Keşfü'l-Esrâr ve Hetkü'l-Estâr*" adlı tefsir eserinin müellifi olan Yusuf b. Hilal es-Safedî, (ö. 696/1296) eserini farklı aşamalarda ve yaklaşık yirmi bir yıl içerisinde yazdığını ifade etmektedir. Nitekim Safedî tefsirinin son bölümünde eserini 665/1267 yılında Şâm'da yazmaya başladığını, 669/1271'de müsvedde olarak tamamladığını, Kahire'ye intikal ettikten sonra 50'den fazla tefsir kaynağından yararlanması ardından 676/1275 yılına kadar tashihler, ilaveler ve hazifler yaptığını ifade etmektedir. Ardından 686/1286'da Ramazan ayının ortalarında Kahire'de bulunan el-Hâkim Camii'nde temize çektiğini kaydetmektedir.¹²

Yine Safedî, eserin son bölümünde ifade ettiği gibi, açıklamalar sırasında kesin olarak vuzuha kavuşmadığı hususlara "*Allahü a'lem*" (Allah daha iyi bilir) ifadesiyle tembih etmekte, Kur'an'ın sırlarına, tefsir kurallarına, inceliklerine ve güzel fikirlerine işaret etmek için "*fehem*" (anla) ifadesini, sadece işaret etmek istediği hususlara "*fehem zâlik*" (bunu kavra) cümlesini, dikkat edilmesini istediği konulara "*kif ve teemmel*" (üzerinde dur ve düşün), öğütler, ibretler ve tavsiyeleri zikrettiği yerlerde "*ve yecib en ta'lem, felâ tühmil*" (bilmen gerekir ki göz ardı etme) cümlesini kullanmaktadır.¹³

Safedî, eserin son bölümünde zikrettiği malumatlar arasındaki felsefî konularda felsefecilerin usullerine uymadan, şeriattan deliller getirerek onların fikirlerini reddetmek amacıyla yer

---

⁸ Safedî'nin bu konulardaki görüşü için mesela bk. Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/25, 133, 134, 4/133-134.

⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 15/848; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 29/165; a.mlf., *A'yânü'l-âsr ve a'vânü'n-nasr*, 10/672; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, 321; Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/256.

¹⁰ Mollaibrahimoğlu, *Süleymaniye Kütüphanesi'nde Bulunan Yazma Tefsirler*, 179.

¹¹ Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/257; Brockelmann, *GAL*, 1/738.

¹² Safedî, *Keşfu'l-esrâr*, 4/654.

¹³ Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/651.

verdiğini dile getirmektedir. Ayrıca, tasavvuf ile ilgili bazı mühim konuları incelediğini ancak okuyucunun bu konuya ilişkin anlaşılması güç olan hususları tasavvuf erbabının vuzuha kavuşturabileceğine işaret etmektedir. Bununla birlikte Safedî, eserinde bahsettiği konularda başkasını taklit etmediğini ve hiç kimsenin kendisine öykünmesini istemediğini açık bir şekilde ifade etmektedir.¹⁴

Tefsir kültürüne katkılarda bulunan bu eserini orijinal kılan niteliklerden biri onun, İsrâiliyât olarak bilinen ve Ehli-Kitap'tan nakledilen rivayetlere ilişkin yaklaşımıdır. Nitekim Kur'an kıssalarında ilk klasik tefsirlerde görülmeyen Kitab-i Mukaddes'ten doğrudan doğruya nakilde bulunma yöntemine başvurulmaktadır.

Safedî'nin eserinde dikkate çeken önemli özelliklerinden biri de Yusuf b. Hilal es-Safedî'nin Ehl-i Sünnet ekolüne mensup olmasına rağmen klasik Ehl-i Sünnet müfessirlerinin çoğunun kabul ettikleri nasih ve mensuh teorisini savunmamaktadır. Nitekim Safedî, mutezile ekolünün önde gelen Ebü Müslim el-İsfahânî'nin, Kur'an ayetleri arasında nasih ve mensuh'un bulunmadığı görüşünü tercih etmektedir.

Yine Safedî, eserinde esbâbu'n-nüzûl konusunda, âyetlerin umum lafızlarını göz önünde bulundurarak esbâbu'n-nüzûl'e ilişkin rivayetleri çoğu zaman zikretmemektedir.

Ayrıca Safedî, eserinde âyetleri tefsir ederken bazen *mutevatır* bazen de *âhad* ve *şâz* kıraatleri değinmekte, onları tevcih ve tercih etmektedir. Bunun yanı sıra, lafız açısından benzer âyetleri (müteşabihâtü'l-alfâz) aynı yerde zikredip aralarındaki benzerlik ve anlam farklılığını açıklamaktadır.

2.2. Başlıca Kaynakları

Yusuf b. Hilal es-Safedî, bu tefsiri telif ederken kendisinin de ifade ettiği gibi, elliden fazla tefsir eserlerini mütalaa etmiştir.¹⁵ Bunun dışında diğer alanlarda da yazılan kaynaklardan faydalandığı anlaşılmaktadır. Safedî'nin yararlandığı eserlerin bazılarının isimlerini, bazılarının ise müelliflerini zikrettiği görülmektedir. Fakat Safedî'nin istifade ettiği bir takım kaynağın ne ismi ne de müelliflerine işaret ettiği görülmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Safedî'nin kullandığı kaynakları şu şekilde sıralamak mümkündür;

- Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ'nin (ö. 207/822) *Me'âni'l-Kur'ân'ı*,
- Ebû Ubeyde'nin (ö. 209/824) *Mecâzü'l-Kurân'ı*,
- Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Ahfeş el-Evsat'ın (ö. 215/830) *Me'âni'l-Kur'ân'ı*,
- İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân'ı*,
- Mufaddal b. Seleme'nin (ö. 290/903'ten sonra) *Ziyâ'ü'l-Kulûb fi Me'âni'l-Kur'ân ve Garîbihî ve Müşkilih'i*,
- Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân'ı*,

¹⁴ Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/652.

¹⁵ Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/654.

- Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh'ü*
- Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfahânî'nin (ö. 322/934) *Câmi'u't-Te'vîl li-Muhkemi't-Tenzîl (Şerhu't-Te'vîl)'i*,
- Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî'nin (ö. 415/ 1025) *Tefsirü'l-Mühit (Tefsirü'l-Kebîr)'i*,
- Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî'nin (ö. 460/1067) *et-Tibyân fi Tefsiri'l-Kur'ân'ı*,
- Alî b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî'nin (ö. 468/1076) *el-Vasît fi Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Mecîd'i*,
- Ebû'l-Kâsım Burhânüddin Mahmud b. Hamza el-Kirmânî'nin (ö. 500/1106), *Lübâbü't-Tefâsîr, Garâ'ibü't-Tefsîr* ve *'Acâ'ibü't-Te'vîl* ve *el-Burhân fi Tercühi Müteşâbihi'l-Kur'ân* adlı eserleri,
- Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî'nin (ö. 516/1122) *Me'âlimü't-Tenzîl'ı*,
- Alî b. Muhammed b. Alî Kıyâ el-Herrâsî et-Taberî'nin (ö. 504/1110) *Ahkâmü'l-Kur'ân'ı*.

Burada şunu hemen belirtmemiz gerekir ki, Safedî'nin, Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) *el-Keşfü ve'l-beyân'ı*, Mâveridî'nin (ö. 450/1058) *en-Nüket ve'l-uyûn'u* ve İbnü'l-Cevzî'nin *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr* gibi birçok klasik tefsir kitabından yararlandığı da anlaşılmaktadır. Ancak özellikle Taberî, Ebû Müslim el-İsfahânî, Kadî Abdülcebbâr ve *Me'âni'l-Kur'ân* müelliflerinden daha fazla etkilendiğini söylemek mümkündür.¹⁶ Ayrıca Safedî, tefsir kaynaklarının dışında kıraat, hadis, fıkıh, felsefe, kelam, tasavvuf, dilbilimsel ve lügat kaynaklarından da faydalanmıştır. Bu alanlarda zikrettiği kaynakların da şöyle sıralamaları mümkündür;

- Ferâhîdî'nin (ö. 175/791) *Kitâbü'l-Ayn'ı*¹⁷
- Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc'ın (ö. 261/875) *el-Câmi'u's-Sahîh'i (Sahîhu Müslim)*.¹⁸
- Hasan b. Musa en-Nevbahtî'nin (ö. 310/922) *el-Ârâ' ve'd-Diyânât'ı*¹⁹
- Ebû'l-Hasen el-Cürcânî'nin (ö. 392/1001-2), *Nazmü'l-Kur'ân'ı*²⁰
- İbn Miskeveyhî'nin (ö. 421/1030) *Tezhîbü'l-Ahlâk'ı*²¹
- Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) *Tâcü'l-Luga ve Sihâhu'l-Araviyye'si*.²²

Yusuf b. Hilal es-Safedî'nin istifade ettiği kaynakları sıraladıktan sonra şimdi onun tefsir metoduna geçebiliriz.

3. Yusuf b. Hilal es-Safedî'nin Tefsir Metodu

---

¹⁶ Safedî'nin zikrettiği kaynaklar için mesela bk. Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/67, 463, 509, 555; 2/ 21, 264; 3/247.

¹⁷ Safedî ve fî'l-Ayn söyleyerek bu esere işaret etmektedir bk. Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/32.

¹⁸ Mesela bk. Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/52.

¹⁹ Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/264.

²⁰ Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/112.

²¹ Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/381.

²² Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/294.

Bilindiği üzere, Modern dönemde ortaya çıkan tefsir metot ve usulüne ilişkin eserlerde, tefsirler rivayet ve dirayet olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Doğrudan Kur'ân'a dayanan, sahabe, tabiîn ve diğer müfessirlerin tefsire dair görüşleri ağırlıklı olarak kullanılan eserler rivayet olarak; dil/lügat ve diğer ilimlere dayanılarak aklı ön plana alan ve fikhî, kelâmî, ya da tasavvufi yönden tefsir edilen eserler ise dirayet olarak kabul edilmektedir.²³ Bu açıdan Yusuf b. Hilal es-Safedî'nin tefsirinin rivayete yer vermekle birlikte dirayet ağırlıklı bir tefsir olduğunu söylemek mümkündür. Zira Safedî, tefsir ederken lügat, fıkıh, kelam Tasavvuf gibi alanında dirayet yaklaşımını kullanmakla kalmayıp aynı zamanda Kur'ân'ı Kur'ân'la, sünnetle, sahabe ve tâbiîn sözleriyle tefsir etmektedir. Ancak müfessirin rivâyetten maksadı da daha ziyâde âyeti âyetle tefsir etmesidir. Müfessirimiz tefsirinde âyetin âyetle tefsiri yöntemine çok önem vermekte ve başvurmaktadır. Safedî'nin zaman zaman sahabe ve tabiî'nin tefsir görüşlerini zikrettikten sonra kendi bakış açısını belirttiği görülmektedir. Dolayısıyla Safedî'nin tefsirinin dirayet yönü ağır basan bir çalışma olduğu söylenebilir.

Şimdi Yusuf b. Hilal es-Safedî'nin tefsir metodunu şu ana başlıklar altında özetlemeye çalışalım.

3.1. Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri

İslâm âlimleri, en sağlam ve en güvenilir tefsir yönteminin Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirinin olduğunu kabul etmektedirler. Zira Kur'ân'ın bir ayetinde mücmel olarak zikredilen bir husus başka bir ayetinde izah edilir, aynı şekilde bir ayette özet olarak açıklanan bir mevzu başka bir ayette detaylı bir şekilde belirtilir.²⁴ Müfessirimiz Yusuf b. Hilal es-Safedî de eserini ele alırken söz konusu metodu göz önünde bulundurmaktadır. Nitekim Safedî, eserinde kullandığı metottan söz ederken

"فشرحت القرآن بالقرآن، إذ لم أجد فيه نقصاً فأتممه بغيره"²⁵

"Kur'ân'ı Kur'ân ile izah ettim, çünkü onda (Kur'ân'da) bir kusur bulup ta başkısıyla tamamlanmasını ihtiyaç duymadım" diye dile getirmektedir. Ayrıca görebildiğimiz kadarıyla müfessirimizin, lügat izahları ve tahlilleri, mutlak, müphem, mücmel, muhkem ve müteşabih âyetlerde yaptığı açıklamaları teyit etmek gayesiyle Kur'ân âyetlerini kullanarak Kur'ân'ı bir bütün olarak ele alıp Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsir etme yoluna gitmektedir.

Konuyla ilgili verebilecek örneklerden biri Yâsin sûresinin 68. ayetidir.

²³ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2015), 524, 601.

²⁴ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *Mukaddime fi usûli't-Tefsîr*, thk. Adnan Zerzûr (y.y.: b.y., 1972), 93; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Itkân*, (Beirut: Müessesetü'r-Risale, 2008), 763; Muhsin b. Hâmid Muteyrî, *Tefsîru'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân* (Riyad: Dâru't-Te-ded müriyye, 2011), 51-55.

²⁵ Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/37.

"وَمَنْ نُعَمِّرْهُ نُنَكِّسْهُ فِي الْخَلْقِ،²⁶ أَي نَجْعَلُهُ مَنكُوسًا فِي خَلْقِهِ. وَفَسَّرَ ذَلِكَ بِقَوْلِهِ: «وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلَى

أَرْدَلِ الْعُمْرِ،»²⁷ وَيَبِّنُ أَرْدَلَ الْعَمْرِ بِقَوْلِهِ: «لِكَيْلَا يُعْلَمَ مِنْ بَعْدِ عِلْمٍ شَيْئًا...»²⁸

"Kimin ömrünü uzatıyorsak, yaratılıştta onu tersine çeviriyoruz..." yani yaratılışını ters olarak çeviririz. Bunu Allah'ın "içinizden kimi de erzel-i ömrel ömrün en düşkün zamanına götürülüyor" sözü ile tefsir etti ve Allah, ömrün en düşkün zamanını "biraz bilgiden sonra bir şey bilemez olsun..." sözü ile izah etmiştir."

Görüldüğü gibi bu ayette Safedî, "نكسه في الخلق" "Yaratılıştta onu tersine çeviririz" ifadesi Nahl sûresinde geçen yaşlılık çağı anlamındaki "ومنكم من يرد إلى أردل العمر" "Ömrün en düşkün çağına döndürülür" ile tefsir etmiştir.

Bu noktada verebilecek başka bir misal İsrâ sûresinde geçen şu ayettir;

"إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي،²⁹ يدل، كقولهم: هديته إلى الطريق، أي دلتته، ومنه «وَأِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ»³⁰

أي لتدل، فلا يناقض قوله: «إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ»³¹، أي لا تجبره كرهاً على الإيمان، فليس في قدرتك غير الدلالة إلى السبيل...»³²

"Haberiniz olsun ki bu Kur'an, insanları doğru yola hidayet eder..." , yol gösterir, (bu ayette geçen يهدي kelimesi) Arapların "onu doğru yola hidayet ettim" sözü gibidir. Yani ona yolu gösterdim. Bu bağlamda da "şüphesiz ki sen de insanları doğru yolu hidayet ediyorsun" ayetidir. Yani, doğru yolu götürürsün, bu âyet, Allah'ın "(Resulüm) Sen sevdiğine hidayet veremezsin..." sözü ile çelişmez, çünkü "hidayet veremezsin" ifadesinden kasıt imanı gönülsüz halde zorla kabul ettiremezsin ve ancak senin doğru yolu göstermeye gücün yeter..."

Müfessirimiz bu ayette de يهدي kelimesini 'yol göstermek' olarak açıklamaktadır. Ardından Arapların sözünden bir örnek vermekte ve يهدي kelimesine verdiği bu mananın doğruluğunu teyit etmek amacıyla Şûrâ sûresinin 52. ayetiyle Kasas sûresinin 56. ayetini zikredip bu iki ayetin arasında çelişki olmadığını belirtmektedir.

²⁶ Yâsîn 36/68.

²⁷ en-Nahl 16/70.

²⁸en-Nahl 16/70; Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/505; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 8/535; Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb (et-Tefsîrü'l-Kebîr)*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 8/535; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gâvâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl* (Riyad: Maktebetü'l-Übeykân, 1998), 5/188.

²⁹ el-İsrâ 17/09.

³⁰ eş-Şûrâ 42/52.

³¹ el-Kasas 28/56.

³² Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/228; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 25/3.

3.2. Kur'ân'ın Sünnetle Tefsiri

Hiz. Peygamber (sav), "Ey şanlı Peygamber, sana Rabbinden her indirileni tebliğ et! Eğer bunu yapamazsan onun elçiliğini yerine getirmemiş olursan"³³ ayetine göre bütün Kur'ân âyetlerini tebliğ etmiştir. Ayrıca ihtiyaç duyulduğu zamanlarda bazı âyetleri açıklamıştır. İslâm bilginleri, Hiz. Peygamber'in sünnetinin, İslâm dininin ana kaynağı olan Kur'ân'dan sonra ikincisi sırada yer aldığını ve Kur'ân'ı tefsir ettiğini kabul etmektedirler.³⁴ Müfessirimiz Yusuf b. Hilal es-Safedî de eserinde âyetlerde geçen kelimeleri izah etmek, kelimelerin köklerini belirtmek ve âyetlerden çıkardığı hükümü teyit etmek maksadıyla sünneti kullanmaktadır. Fakat burada şunu hemen belirtmek gerekir ki, Safedî, tefsirinin çeşitli yerlerinde, Kur'ân ayetlerini teyit eden veya Kur'ân'la çelişmeyen hadislerin sahih olup onlarla ancak âyetlerin tefsir edilebileceğini, Kur'ân âyetleriyle çelişen hadislerin tevil edilmesi gerektiğini yahut onların reddedileceğini ileri sürmektedir.³⁵

Şimdi Safedî'nin sünnete yaklaşımını görebilmek için iki örnek vermek yerinde olacaktır.

1. Örnek:

"وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ وَاللَّهُ مَعَكُمْ وَلَنْ يَتْرُكَ أَعْمَالَكُمْ"³⁶، يَنْقُصُكُمْ، وَتَرَّ يَتْرُكُ كَوَعْدِ يَعْدُ؛ يُقَالُ وَتَرَهُ حَقَهُ إِذَا نَقَصَهُ وَبَحَسَهُ، وَمِنْهُ قَوْلُهُ عَلَيْهِ السَّلَامُ: "إِنَّ الَّذِي تَفُوتُهُ صَلَاةُ الْعَصْرِ كَأَنَّهَا تُتْرَأُ أَهْلَهُ وَمَالَهُ"³⁷. أَي ذَهَبَ بِهَا."³⁸

"Sizler daha üstün iken (sulha çağırmayın). Allah sizinledir. Asla sizin amellerinize kıymaz." (Ayette geçen يَتْرُكُ kelimesi) يَنْقُصُكُمْ (amellerinizi azaltmaz) demektir. (Zira) vetera yetiru (fiili sarf bâbı olarak) veade yeidu fiili gibidir. Arap lisanında bir kişi başkasının hakkını azalttığında vetirehû hakkuhû denilir. Resulullah'ın (sav), "Kim ikindi namazını vaktinde kılmazsa ailesi ve malı noksanlaştırılmış gibidir" mealindeki hadis-i şerifi aynı anlamı taşımaktadır. Nitekim hadiste geçen vatire kelimesi ailesi ve malının bir kısmı kaçırıldı/götürüldü demektir.

³³ Muhammed 47/35.

³⁴ Hiz. Peygamber'in (sav) tefsir ettiği âyetler ve sünnetin tefsirdeki yerine ilişkin geniş bilgi için bk. Hâlid b. Abdülaziz el-Bâtîlî, *et-Tefsîr en-Nebevî* (Suudi Arabistan: Dârü Kunûzi İşbiliyâ, 2011).

³⁵ Bk. Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/461, 2/13, 4/452.

³⁶ el-Mâide 5/67.

³⁷ Ebü Abdilâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh (Sahîhu'l-Buhârî)* (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2002) "Mevâkîtu's-salâh", 552; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim* (Riyad: Dâru Tîbe, 2006), "el-Mesâcid ve Mevâdii's-salâh", 200 (625).

³⁸ Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/111.

Görüldüğü gibi Safedî, bu ayetteki *يترككم* fiilini *ينقصكم* azaltmak olarak izah etmekte ve söz konusu fiile verdiği manayı teyit etmek maksadıyla Hz. Peygamber'den (sav) gelen bir hadis-i şerifi zikretmektedir.

2. Örnek:

"ويجوز الانتفاع بالحائض كما روي عن عائشة رضي الله عنها أنه عليه السلام قال لها: "ناوليني الحُمرة من المسجد". فقلت: إني حائض، فقال: "إنَّ حيضتك ليست في يدك"³⁹. وهذا يفهم منه ما قدمناه من جواز التمتع ببقية بدن المرأة إلا محل الحيض..."⁴⁰

"Hayızlı kadından istifade etmek caizdir, (Nitekim) Hz. Âişe'nin (ra) şöyle dediği rivayet edilmektedir: Hz. Peygamber (sav) bir gün bana "*mescitten bana el-hümre (küçük hasır) uzat*" dediğinde, hayızlıyım diye cevap verdim. Hz. Peygamber (sav) de bana "*senin adetini (hayızlıyım) elinde değildir*" demiştir. Bu hadisten daha önce ileri sürdüğümüz kadının avret mahalli dışında kalan cisminde faydalanmasının caiz olduğu anlaşılmaktadır."

Görüldüğü gibi Burada müfessirimiz Bakara sûresinin 222. ayetinden çıkardığı bir hükmü teyit etmek için Hz. Âişe'den rivayet edilen bir hadisi kullanmaktadır.

3.3. Kur'ân'ın Sahabe ve Tabiîn Sözlüleriyle Tefsiri

Kur'ân'ı anlama ve yorumlama faaliyetlerinde Kur'ân'ın inişine şahitlik eden, Arap dili, örf ve âdetlerine vâkıf olan sahabe ile onlardan ilham alan tâbiîlerin çok önemli bir yere sahiptir. Bu sebeple müfessirlerin kahir ekseriyeti, onların tefsir sözlerine müracaat edip Kur'ân ve Sünnet'ten sonra en sağlam ve güvenilir tefsir kaynağı olarak onların tefsirlerini kabul etmektedirler.⁴¹ İşte Yusuf b. Hilal es-Safedî de eserinde sahabe ve tabiîn'in tefsir görüşlerine sıkça yer vermemekle birlikte nâsih-mensuh âyetlerine ilişkin görüşünü teyit etmek, fikhî bir hükmü açıklamak ve âyette geçen kelimeyi izah etmek maksadıyla Hz. Ömer (ö. 23/643), Hz. Ali (ö. 40/40/661), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), İkrime (ö. 107/722), el-Hasan el-Basrî (ö. 110/728), Katâde b. Diâme (ö. 117/735), Ömer b. Abdilazîz (ö. 101/720) ve Süddî el-Kebîr (ö. 127/745) gibi sahabe ve tabiîlerden nakilde bulunmaktadır.

Şimdi Safedî'nin konuyu ele alış tarzını iki örnek vermek sûretiyle incelemeye çalışalım

1. Örnek:

---

³⁹ Müslim, "Hayd", 11-13 (298-299).

⁴⁰ Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/258.

⁴¹ Sahâbe ve Tâbiîlerin tefsir ilmindeki yerine ilişkin geniş bilgi için bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 59-61, 90-95.

"الحمد لله فاطر السماوات والأرض،⁴² روي عن ابن عباس رضي الله عنه أنه قال: ما كنت أدري ما

معنى "فاطر" حتى احتكم إليّ أعرابيان في بئر، فقال أحدهما: أنا فطرتهما، أي ابتدأت بشقّها."⁴³

"*Hamd, gökleri ve yeri yaratan, Allah'a mahsustur*" İbn Abbâs'ın (r.a) şöyle dediği rivayet edilmektedir: "Ben *fâtır* kelimesinin anlamını, iki bedevinin (*e'râbiyy*) kuyu hakkında hakemlik yapmam için bana gelmelerine kadar ne olduğunu bilmiyordum. Bunlardan (iki bedviden) biri, '*enâ fetartuhâ*' demiştir. Yani kuyuyu kazmaya ben başladım".

2. Örnek:

"ثم في سلسلة ذرعها سبعون ذراعاً فاسلكوه"⁴⁴، ولم يقل: فاسلكوها فيه كما ظن الضحّاك أنّها

تدخل في فيه وتخرج من دبره. ولكن أفهم أن السلسلة دائرة وُصل طرفها الواحد بالآخر وهي داخلية في

الأغلال، والأغلال في الأعناق، كما قال تعالى: " إذ الأغلال في أعناقهم والسلاسل يسحبون"⁴⁵، أي

بها.⁴⁶

"*Sonra boyu yetmiş arşın zincire vurun onu*" bu ayette Dahhâk'ın 'zincirin (kâfirlerin) ağızlarından girip arkalarından çıktığını' düşündüğü gibi değildir, çünkü Allah, onun içine (zincirlerin) girdirilmesi olarak ifade etmemiştir. Ancak bilin ki zincirler daire şeklinde birbirleriyle bağlanmış halde ve kelepçelerin içindedir. Kelepçeler ise boyunların üzerindedir. Allah'ın şu ayette dediği gibi, "*boyunlarından demir halkalar ve zincirler olduğu halde sürüklenecekler*", yani onunla (zincirler ile sürüklenecekler)."

Görüldüğü gibi müfessirimiz birinci örnekte *فاطر* kelimesini İbn Abbas'tan rivayet edilen bir söz ile izah etmektedir. İkinci örnekte ise âyet ile ilgili Dahhâk'tan gelen görüşün doğru olmadığını ileri sürmüş ve söz konusu âyeti kendi bakış açısıyla açıklamıştır.

Kur'ân'ın sahabe ve tabiîn sözleriyle tefsiri konusunda belirtilmesi gereken başka bir husus şudur ki, Yusuf b. Hilal es-Safedî, müfessirlerin sahabeden naklettikleri sebab-i nüzul rivayetlerine fazla yer vermemektedir. Nitekim Safedî, Nisa sûresinin 19.⁴⁷ Ahzab sûresinin 2.⁴⁸ ve Mümtahine sûresinin 10. âyetleriyle ilgili zikrettiği⁴⁹

⁴² Fâtır 35/1.

⁴³ Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/473; Ebu İshak İbrahim b. es-Serî b. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh* (Beyrut: Âlemü'l-Kutub, ts) 4/261; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/136.

⁴⁴ el-Hâkka 69/32.

⁴⁵ el-Mü'min 40/71.

⁴⁶ Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/403-404.

⁴⁷ Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/463.

⁴⁸ Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/424.

⁴⁹ Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/313.

sebeb-i nüzul rivayetlerinin dışında genelde "العبرة بعموم اللفظ لا بخصوص السبب" (âyetlerde muteber olan sebebin hususi oluşu değil, lafzın umumi olmasıdır) kaidesine başvurmaktadır.⁵⁰

3.4. Kur'ân'ın Kitâb-ı Mukaddes Âyetleriyle Tefsiri

Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767), Taberî (ö. 310/923), Sa'lebî (ö. 427/1035), Begavî el-Ferrâ' (ö. 516/1122), Zehamşerî (ö. 538/1144), İbn Atıyye el-Endelûsî (ö. 541/1147) ve Râzî (ö. 606/1210) gibi ilk klasik müfessirlerin tefsirlerinde Kâ'b el-Ahbâr (ö. 32/652-53) ve Vehb b. Münebbih (ö. 114/732) gibi Müslüman Yahudilerden nakledilen ve İsrâiliyât olarak tanımlanan rivayetler görülmektedir.⁵¹ Kitâb-ı Mukaddes'ten harfiyen nakilde bulunan ilk müfessir ise Fahrüddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) olduğu söylenebilir. Fakat Râzî'nin tefsirinde sadece Rasûlullah'ın (sav) peygamberliğine ilişkin Tevrât ve İncil'den alıntı yaptığı, dolayısıyla kendisinden önceki âlimlerin Hz. Peygamberlerin nübüvvetini ispat etmek için "Delâilü'n-nübüvve" yahut "A'lâmu'n-nübüvve" olarak adlandırılan eserlerden naklettiği muhtemeldir. Üstelik Mesut Kaya'nın da dediği gibi, onun (Râzî'nin) Tevrât ve İncil'e ilişkin verdiği pasajları, Ali b. Rabben'in (ö. 247/861'den sonra) *ed-Dîn ve'd-Devle fi İsbâti Nübüvveti Muhammed* ve Mâverdî'nin (ö. 450/1058) *A'lâmü'n-Nübüvve* adlı eserlerinde görülmektedir.⁵² Râzî'dan sonra bize ulaşan tefsirlerde Yusuf b. Hilal es-Safedî'ye kadar Kitâb-ı Mukaddes pasajlarına rastlanmamaktadır. Her ne kadar Mesut Kaya, klasik müfessirlerin doğrudan doğruya Kitâb-ı Mukaddes'ten istifade etmediklerini ileri sürse de⁵³ klasik dönemde yaşayan Yusuf b. Hilal es-Safedî'nin İbranice ve Süryanice'ye vakıf olduktan sonra yazdığı tefsirinde Kitâb-ı Mukaddes'in ilgili pasajlarını Arapça'ya çevirerek naklettiğini oldukça açık bir şekilde görmekteyiz.⁵⁴ Safedî, genelde Kur'ân kıssalarındaki bazı hususları belirtmek, *Beşâirü'n-Nübüvve* ile ilgili açıklamalarda bulunmak, yeryüzü ve göklerin yaratılışına ilişkin izah yapmak ve Kur'ân'daki bazı kelimelerin anlamlarıyla ilgili yaptığı izahı teyit etmek maksadıyla 've haze mektûbun fi't-Tevrât ile yevminâ hezâ', 'kâle Allah teâle fi't-Tevrât mâ hezâ maktûbu ibriyyihî', 'hezâ lefzu't-Tevrât', 've hezâ'l-me'nâ biaynihî fi't-Tevrât' 've hezâ nassu't-Tevrât' ve 'hezâ nassu'l-İncil' gibi ifadeleri kullanarak Kitâb-ı Mukaddes'ten doğrudan doğruya nakilde bulunmaktadır. Şimdi Safedî'nin Kitâb-ı Mukaddes'i ele alış tarzını görebilmek için iki örnek verelim.

⁵⁰ Nuzûl sebebine ilişkin bu kaide ile ilgili geniş bilgi için bk. Süyûtî, *el-Itkân*, 73-75; Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân* (y.y.: Matbea İsâ el-Halebî, ts.) 1/123-137.

⁵¹ Vehb b. Münebbih gibi râvilerden nakledilen İsrâilî rivayetlere ilişkin geniş örnekler için bk. , Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *el-İsrâ'iliyyât fi't-Tefsîr ve'l-Hadîs* (Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.), 97-160; Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrailiyyat* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1992), 78-394; Remzî Na'naâ, *el-İsrâiliyyât ve eserühâ fi kutubi't-tefsîr* (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1970), 219-350.

⁵² Mesut Kaya, *Çağdaş Tefsirlerde İsrâiliyyat Eleştirisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 489-495.

⁵³ Kaya, *Çağdaş Tefsirlerde İsrâiliyyat*, 496.

⁵⁴ Yusuf b. Hilal es-Safedî'nin eserinde İbranice ve Süryanice'ye vakıf olduğunu ifade ettiği gibi o diller ile yazılan Tevrât ve İncil nüshalarını incelediğini de dile getirmektedir. Bk. Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/194-195.

1. Örnek:

Müfessirimiz Enbiya sûresinin 72. ayetini izah ederken şöyle demiştir:

"وفي التوراة أنّ إبراهيم لما جاءته البشرية بإسحاق قال: يا رب ليت إسماعيل يحي بين يديك. فقال له: ولإسماعيل سمعتك ها أنا باركته وأئمته جدا جدا اثنى عشر شريقاً يولد وتكون منه أمة عظيمة." 55 هذا نصها الجلي. فكان إسحاق ويعقوب نافلة. 56

"Nitekim Tevrat'ta İbrahim'e İshak'a ilişkin müjde geldiğinde şöyle dediği geçmektedir; 'Ey Rab keşke İsmail senin huzurunda yaşayabilse! Ve Allah ona dedi ki: ...ve İsmail'e gelince, seni işittim; işte onu mübarek kıldım, onu verimli kılacağım ve soyunu ziyadesi ile çoğaltacağım; on iki şeriflasıl aileden olacak ve Ondan büyük ümmet olacak.' Bu Tevrat'ın net ifadesidir. Dolayısıyla İshak ve Yakup (İbrahim için) nafile olarak verildi. (Çünkü ona önce İsmail verildi)"

Görüldüğü üzere müfessirimiz İbrahim kıssasını ele alırken Kutsal Kitabın Tekvin bölümünde geçen 17. ve 20. âyetlerin ifadelerinden istifade etmektedir.

2. Örnek:

Müfessirimiz Yusuf b. Hilal es-Safedî, tefsir ederken Kitab-ı Mukaddes'ten istifa ettiği hususlardan biri de yeryüzü ve göklerin yaratılışı konudur. Nitekim Safedî Kur'an'daki yaratılış ile ilgili âyetleri izah ederken Tevrat âyetlerinden nakillerde görülmektedir. Şöyle ki;

"ويجب أن تفهم أنّ قوله تعالى: "ثم استوى إلى السماء"، 57 لا يناقض قوله: "والأرض بعد ذلك دحاها"، 58 لأنّ السماء خلقت قبل الأرض كما جاء في التوراة وشهد به القرآن. فأما التوراة فإنّ أول آية فيها ما هذا مقلوبه عربيًا: وهو برأسية برأ الإله السماوات والأرض. فقدّم السماء في الذكر عند وصف أول الخلق كما قدّمها في الذكر عند قوله تعالى: "فقال لها وللأرض". 59 وذلك في الكتابين عبارة عن أول الكون. ثمّ قال في ثاني آية في التوراة: والأرض كانت غامرة مستبحرة، وظلام على وجه القمر، ورياح الله نهب على وجه الماء. ثمّ ذكر في الثالثة: وقال الله: يكون نور، فكان نور. ورأى الله النور جيدًا فأفرز الله بين النور والظلمة وسمى الله النور نهارًا والظلمة ليلاً. وكان غروب وكان بقور يومًا واحدًا. ثمّ ذكر بعد هذه الآية أنّ الله خلق

55 Yar 1: 17-18 ve 20

56 Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/150.

57 Fussilet 41/11.

58 en-Nâziât 79/30.

59 Fussilet 41/11.

السماء أولاً في وسط الماء فقال فيها وقال الله: يكون رقيق بوسط الماء، ويكون فاصلاً بين ماء ماء...فهذا نصها نقلتها بلفظه متتابعاً.⁶⁰

“Burada anlamın gereken şu ki, Allah’ın ‘sonra göğe yöneldi...’ sözü, ‘ondan sonra da yeri döşedi’ sözüyle çelişmemektedir. Çünkü gökyüzünün yeryüzünden önce yaratıldığı Tevrat’ta geçmiş ve Kur’ân ona şahitlik etmiştir. Nitekim Arapçaya çevrilmiş şekliyle Tevrat’ın ilk âyeti şu ki: ‘Başlangıçta Allah gökleri ve yeri yarattı.’. Kur’ân’ın ‘sonra göğe yöneldi da o bir duman iken, ona ve yeryüzüne, ‘Gelin ikiniz de ister istemez’ dedi’ âyetinde göğün ilk önce geçmesi gibi, Tevrat’ın da yaratılışın başlangıcıyla ilgi bölümünde gök takdim edilmektedir. Bu ise iki kitapta da evrenin başlangıcından ibarettir. Tevrat’ın ikinci âyetinde ise şöyle denmektedir: ‘Ve yeryüzü engin ve kuru kıraç idi ve ayın (enginin) üzerinde karanlık vardı ve Allah’ın rüzgarları suların üzerinde esiyordu.’ Sonra Tevrat’ın üçüncü âyetinde şöyle geçer: ‘Allah dedi ki: nur olsun ve nur oldu. Ve Allah nurun güzel olduğunu gördü ve Allah nuru karanlıktan ayırdı. Ve Allah nur gündüz ve karanlığı gece adını koydu. Ve Akşam oldu gece oldu ilk gün oluştu.’ (Tevrat’ta) bu âyetlerden sonra Allah’ın semayı ilk önce suların ortasında yarattığına değinilir: ‘Allah ‘suların ortasında kubbe olsun, suları birbirinden ayırsın’ diye buyurdu’... Bu âyetlerden sonra şöyle dedi: ‘Ve Allah kubbeyi yaptı ve kubbe altında olan suları, kubbe üzerinde olan sulardan ayırdı ve böyle oldu.’ Sonra ise şöyle dedi: ‘Allah kubbeye gök adını verdi. Ve akşam oldu sabah oldu ikinci gün oluştu.’ Bundan Sonra, yani birinci ve ikinci günlerden sonra yerin yaratılışını zikretti ve şöyle dedi ‘Allah ‘Gök altındaki sular bir yere biriksin ve kuru toprak görünsün’ diye buyurdu ve öyle oldu. Allah kuru toprağa yer ve suların birikintisine deniz ismini verdi. Ve Allah güzel olduğunu gördü. Ve Allah, yeryüzü ot ve farklı meyve veren ağaçlar çıkarsın diye buyurdu ve öyle oldu. Akşam oldu, sabah oldu ve üçüncü gün oluştu.’ Bu Tevrat’ın lafzı sırasıyla naklettiğim metnidir.”⁶¹

Görüldüğü gibi müfessirimizi Tevrat’tan alıntılar yaptığı açıkça görülmektedir.

3.5. Fıkıh ve Fıkıh Usulüne Yaklaşımı

Bilindiği üzere bazı müfessirler sadece fıkhi âyetleri inceleyerek “Ahkâmü’l-Kur’ân” adı altında müstakil tefsir eserler kaleme almışlardır. Bununla birlikte diğer müfessirler, ahkâm âyetlerini genellikle tefsir ederken fikhî konulara temas edip kendilerinden önce ortaya çıkan fıkhi tartışmalar ve görüşleri zikretmekte ve bu esnada kendi fikirlerini ortaya koymaya çalışmaktadırlar. İşte Yusuf b. Hilal es-Safedî de ahkâm âyetlerini ele alırken fikhî konulara değinmektedir. Safedî’nin eserinde kısas ve miras gibi konularda kendisine özgü görüş ve içtihadları ortaya koymaya çalıştığı görülmektedir. Ancak diğer fikhî konularda Saîd b. Cübeyr (94/713), Ebû Hanîfe (ö.

⁶⁰ Safedî, *Keşfü’l-esrâr*, 3/612.

⁶¹ Safedî’nin burada zikrettiği Tevrat pasajları için bk. Yas 5;18/15, 18, 19

159/767), Malik b. Enes (ö. 179/795) ve Şâfiî (ö. 204/820) gibi meşhur fakihlerin görüşlerine yer vermektedir. Âlimlerin görüşlerine işaret ettiğinde bazen zikrettiği görüşler arasından birini tercih etmektedir. Görüşler arasından tercih yaparken de mensup olduğu Hanefî mezhebinin görüşünü yeğlediği gibi Şafii, hatta bazen Şîî mezhebini de yeğlediği olmaktadır. Buradan da müfessirimizin, hür bir düşünceye sahip olduğun, doğru bildiklerini hiçbir etki altında kalmadan cesaretle ortaya koyduğunu söyleyebiliriz.

Konuyla ilgili belirtilmesi gereken şu ki, taklitten uzak duran Safedî, âyetlerden hüküm çıkarırken ya da fikhî görüşler arasından tercih yaparken *delâle mutabakat*, *tazammun* ve *iltizâm* ile *meşhum*, *hâs*, *âm*, *mutlak* vs. fıkıh usulüne ilişkin konuları iyi bir şekilde uygulamaktadır.

Şimdi Safedî'nin konuya nasıl yaklaştığını örnek vermek sûretiyle görelim.

1. Örnek:

Safedî, Nisa sûresinin 43. âyetini beyan ederken şöyle demektedir:

ولما كان الجماع يوجب الغسل والجنابة هي الجماع بعينه وقد تقدم حكمها قلنا: إن المراد باللمس

ليس كناية عن الوطء وهو مذهب الشافعي. ولما رآه أبو حنيفة كناية عن الوطء أجاز اللمس...⁶²

“Cinsel ilişkisinin gusül icap etmesi ve cenabetin bizatihi cinsel ilişkisi olduğu için, daha önce konuyla ilgili hükmü geçtiği gibi, şöyle demiştik: söz konusu âyette geçen *lems* kelimesinden kastedilen kinaye olarak cinsel ilişkisi değildir. Bu da Şafii'nin mezhebidir. Ancak Ebû Hanîfe *lems* kelimesinden, kinaye olarak cinsel ilişki anladığı için *lemsi* (kadına dokunmayı) caiz olarak görmüştür.”⁶³

Görüldüğü gibi Safedî, *lemsi*/kadına dokunmadan mütevellid abdestin bozulup bozulmaması konusunda Şafii mezhebinin görüşünü tercih ederek mensubu olduğu Hanefî mezhebini savunmamaktadır.

2. Örnek:

Safedî, Bakara sûresinin 279. âyetini açıklarken şöyle ifade etmektedir:

ولعل قائلًا يقول: قد علمنا تحريم الربا عن الغني المعطي، فمن أين يجرم على الفقير الآخذ؟ فنقول:

التحريم جاء مطلقًا، وهو أن لا تأكلوا الربا، حتى ولا من مال يهودي ولا نصراني من أهل الذمة. وإذا كان

أخذ أموالهم حرامًا علينا فأخذهم الأموال منا أشدّ تحريمًا علينا إذا أعطيناها إيها بصورة الربا. وأما المسلم فلا

تجاوز معاملته بذلك، إذ تلك المعاملة تدخله النار فلا يعان على دخولها.⁶⁴

⁶² Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/491.

⁶³ Âlimlerin konuyla ilgili farklı görüşleri için bk. , Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi li-ahkâmi'l-Kur'ân* (Beirut: Müessesetü'r-Risale, , 2006), 1/369-371.

⁶⁴ Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/150.

“Birisi şöyle söyleyebilir: Borç veren zenginın riba/faiz almasının haram kılındığını bilmekteyiz, ancak borç alan fakir için nasıl haram kılır? Biz de şöyle cevap veririz: ‘Faiz yemeyin’ şeklinde gelen yasaklamanın nehyi mutlak ki, (faiz) Ehl-i zimme olan Yahudi ve Hristiyanların mallarından olsa bile almak yasak sayılmıştır. Eğer onlardan (Yahudi ve Hristiyan) riba/faiz malı almamız bize haram kılınmış ise, (demek ki) onlara faiz sûretiyle mal vermemizin haram olduğu daha katidir. Müslüman bir kişinin de faiz ile muamele etmesi caiz değildir. Zira bir Müslümanın faiz ile yaptığı muamele, cehenneme girmesine sebep olur ise, onun cehenneme girmesine yardım edilmesi uygun değildir.”

Görüldüğü gibi Safedî bu âyette riba/faiz ile ilgili yasaklamanın mutlak olduğundan yola çıkarak hüküm vermektedir.

3.6. Kelâmî Konulara Yer Vermesi

Kur’ân Kerim’de itikada dair âyetlerin bulunduğu için müfessirler eserlerinde itikâdi konulara yer vermektedirler. Fahreddin Razi (ö. 606/1210) gibi meşhur bazı müfessirler bu konuları ağırlıklı bir şekilde eserlerinde ele almaktadırlar. Müfessirimiz Yusuf b. Hilal es-Safedî ise itikada ilişkin âyetleri tefsir ederken ağırlıklı olarak incelemese de *irade-meşîet, ilmüllah, rü’yetullah, şefaât, kazâ ve’l kader, ismet, halku’l-Kur’ân* ve *halku ef’âli’l-ibâd* gibi konuları ele almakla beraber zaman zaman Cebriyye ve Kaderiyye gibi Ehl-i sünnet dışı gruplarının görüşlerini şiddetli bir şekilde tenkit etmektedir.

Şimdi Safedî’nin kelâmî konulara yaklaşım tarzını bir iki misal vermek sûretiyle incelemeye çalışalım.

1. Örnek:

“إنّ الذين سبقت لهم منّا الحسنى،”⁶⁵ سبقت في العلم القديم الذي لم يزل، وذلك أن علم الله سبق لعمل زيد فهو متقدّم على العمل ولا يغيّره. ولا يكون زيد مجزئاً على العمل بسبق علم الله لعمله، لأن العلم يتبع المعلوم ولا يغيّره. فلما علم الله ما يكسبه زيد من الخير وما يعينه الله به ويزيده من الإيمان جزاءً على إيمانه كتب له الخير والحسنى لعلمه بما يكون منه وما يستحقّه. فلا شك أنّ الحسنى التي هي جزاء زيد في عمله في الدنيا سبقت في علم الله قبل أن يخلق زيد. ولما كان زيد لا يستحقّ الجزاء إلا بعد العمل والله تعالى قد كتب له الجزاء قبل العمل نسبه سبحانه إلى نفسه فقال: “إنّ الذين سبقت لهم منّا،” أي سبقت لهم علمًا...⁶⁶

“Şüphesiz tarafımızdan kendilerine en güzel şeyleri takdir edilenler, işte bunlar cehennemden uzak tutulanlardır”, yani kendilerine (verilen) en güzel şeyleri önceden Allah’ın kadim ve ezeli ilminde (bilgi olarak) mevcuttur. Nitekim Allah’ın ilminde Zeyd’in amellerini ortaya çıkmadan önce (ona dair bilgiler) bulunmaktadır. Fakat mevcut olan

⁶⁵ el-Enbiyâ 21/101.

⁶⁶ Safedî, *Keşfü’l-esrâr*, 3/158-159.

bilgi Zeyd'in amellerini etkileyip değişmez. Öyleyse Zeyd, Allah'ın kadim ilmiyle mucber/mecbur değildir. Çünkü ilim malumu değişmeden onu takip eder.

Şüphesiz Zeyd'in dünyada işleyecek hayırlı amellerine karşı verilen en güzel (sevap), Zeyd dünyaya gelmeden önce Allah'ın ilminde (bilgi olarak) mevcuttur. Zira Allah, Zeyd'in yapacağı hayırlı amellerini bildiği için ona sevap ve en güzel (mükâfat) yazmaktadır. Zeyd'in bu hayırlı amelleri yapmadan önce mükafata müstahak olmayacağı malumdur, fakat Allah, ona o amelden önce sevabı yazdığı için "Şüphesiz tarafımızdan kendilerine en güzel şeyleri takdir edilenler" buyurarak Zeyd'in amelini kendine isnat etmektedir. Söz konusu âyette geçen ifade onlara (müminlere verilen) en güzel şeylerin Allah'ın kadim ilminde bulunduğu demektir"

Görüldüğü gibi müfessirimiz Yusuf b. Hilal es-Safedî, Enbiyâ sûresinin 101. ayetini açıklarken kelimâ alanda en çok tartışılan konulardan birisi olan Allah'ın ezeli ilminin ve insanın özgürlüğüne ilişkin kısa bir değerlendirme yapmaktadır. Burada Safedî'nin Ehl-i sünnet âlimlerinin kabul ettikleri görüşü savunduğu görülmektedir. Zira Safedî'nin insanların dünyada yapacakları bütün amelleri Allah'ın ezeli ilmi ile bildiği, fakat bu ilmin malumu ve insanın özgürlüğünü zorlamadığını kabul ettiği anlaşılmaktadır.⁶⁷

2. Örnek:

"قل لا أملك لنفسي ضرراً ولا نفعاً إلا ما شاء الله..."⁶⁸ ويجب أن يُعلم أن العبد يملك ما شاء الله له أن يملكه، وأنه يكون تارةً مجبراً على فعل الخير وتارةً على فعل الشر. فأتى فعل الشر فقد يكون الله تعالى أجبره على فعله عقاباً له على كسب تقدم، كما قال تعالى: "فأعقبهم نفاقاً في قلوبهم إلى يوم يلقونه بما أخلفوا الله،"⁶⁹ وقد يكون غير جزاء، بل الأمر استعمله الله تعالى فيه عن اختيار العبد، كعابد الصنم قهراً فهو غير مؤاخذ. وأما الخير فقد يكون جزاء وقد يكون نعمة..."⁷⁰

"De ki: 'Ben, Allah'ın dilediğinin dışında kendi kendime ne bir zarar ne bir fayda verebilirim'... (Bu noktada) bilinmesi gereken şu ki, kul (insan) -Allah'ın ona- dilediği şeye sahip olabilir ve insan bazen hayırlı bir iş bazen de şerli bir iş yapmaya mecbur edilir. Şerli bir iş söz konusu olduğunda, bazen Allah, ona (insana) ikab/ceza olarak o işi (cebr ve zorlama tesiriyle) yaptırabilir. Bu da Allah'ın "Allah'a verdikleri sözü tutmadıkları ve yalan söyledikleri için O da kalplerine, kendisiyle karşılaşacakları güne kader (süre-

⁶⁷ Allah'ın ilim sıfatına ilişkin Ehl-i sünnet'in görüşü için; Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâîl el-Eş'arî, *el-İbâne* (Beyrut: Dâru İbn Zeydûn, ts.), 41-51; Sa'düddin Mes'ûd b. Fahreddin Ömer et-Teftâzânî,, *Şerhu'l-'Akâidi'n-Nesefiyye* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2014), 57-58.

⁶⁸ Yûnus 10/49.

⁶⁹ et-Tevbe 9/77.

⁷⁰ Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/353-354.

cek) bir nifak soku'' buyurduğu gibidir. Bazen de ikab/ceza olarak değil de aksine Allah, insana kendi özgür iradesi ile bir işi yaptırabilir. İnsanın zorla puta taptırıldığı gibi durumlarda (insan) sorumlu tutulamaz/cezalandırılmaz. Hayırlı bir iş yapmaya mecbur edilme konusuna gelince, şerli işlerde olduğu gibi kulun (insanın) (Allah'tan) bir mükâfat (ceza) yahut bir nimet olarak hayırlı bir iş yapmasına mecbur edilebilir.''

Görüldüğü gibi Safedî, bu âyette Allah'a izafe edilen *meşiet*i (dilemek/istemek) izah ederken itikadı bir değerlendirme yapmaya çalışmaktadır. Burada Safedî, diğer Ehl-i Sünnet kelimcülerin ifade ettikleri gibi, insana ait kesbi fiiller hususunda Allah'ın dilediğinin dışında kendilerine ne bir fayda ne de bir zarar veremeyeceklerini kabul etmektedir. Her ne kadar insanların cebr etkisiyle hayırlı yahut şerli bir iş yaptırılabilmelerini ileri sürse de eserinin farklı yerlerinde insanın kendi *meşietini* (dileme özgürlüğünü) ispat etmekte ve onların mesuliyeti oluşturan fiilleri sadece kendi ihtiyarları ve iradeleriyle yaptıkları fiillerin oluşturduğunu kabul etmektedir.⁷¹

3.7. Arap Dili ve Edebiyatından İstifade Etmesi

Kur'ân-ı Kerîm, pürüzsüz Arapça olarak indirildiği için, bir müfessirin, Allah'ın kitabının içerdiği derin manaları doğru bir şekilde anlayabilmek ve anlatabilmek için en başta Arapça'nın sarf-vahv, belagat ve edebiyatını iyi bilmesi gerekmektedir.

İşte tefsir eseriyle yetkin olduğunu ispat eden Yusuf b. Hilal es-Safedî, lügat ilmine bir hayli önem atfetmektedir. Bu bağlamda Safedî, âyetleri açıklarken o âyetlerde geçen kelimelerin dilbilgisi/nahv ve morfoloji/sarf yönünden incelemeyi ve tahlil etmeyi ihmal etmemektedir. Ayrıca kelimelerin asıl sözlük manalarını vermekle beraber eş anlamlı kelimeler arasındaki farklılıklara temas etmektedir. Bunun yanı sıra, Kur'ân'daki edatların ne anlama geldiği üzerinde önemle durmakta, kelimeleri izah etmede Arap şiirinden delil getirmekte ve teşbih, istiare, kinaye ve icaz gibi Arap dilinin edebi yönlerini zaman zaman açıklamaktadır.

Şimdi müfessirimizin konuyu ele alış tarzını örnek vermek sûretiyle inceleyelim.

1. Örnek:

"إذا السماء انشقت وأذنت... " أي سمعت كما يسمع ذو الأذن. قال الشاعر:

صمّ إذا سمعوا خيراً ذكرت به وإن ذكرت بسوء عندهم أذنوا⁷²

"Gök yarıldığında ve (Rabbini) dinleyip..." âyette geçen *ezinet* kelimesi her kulak sahibinin dinlediği gibi dinlemiş demektir. Bir şair dedi ki:

⁷¹ Meşiet-İrade ile ilgili bk. Eş'arî, *el-İbâne*, 46-52,, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddin Abdilmelik b. Abdillah el-Cüveynî, *Lüma' u'l-edille fi kavâ'id Ehl-i's-sünne* (Beyrut: Âlemi'l-Kutub, 1987), 95-96.

⁷² Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/533; Ebü Ubeyde Ma'mer b. Müsenna, *Mecâzü'l-Kur'ân* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, ts.) 2/291; Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru Hecer, ts.), 24/230; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 31/154.

“Onlar, benim hakkımda iyi bir şey duydukları zaman sağır olurlar (duymazlıktan gelirler), ancak hakkımda kötülük işittiklerinde çok duyan olurlar.” (Yani âyette geçen *ezinet* kelimesi anlam açısından bu şiirde geçen *ezinû* gibidir).

Görüldüğü gibi müfessirimiz burada âyette geçen bir lafzın anlamını zikretmiş ve bu anlamı teyit etmek için ilgili kelimenin geçtiği bir şiiri zikretmiştir.

2. Örnek:

“أيامًا معدودات،” بالنصب، فهو مفعول ثانٍ لما لم يسم فاعله، أي كتب الصيام أيامًا...⁷³

“(farz kılman oruç) sayılı günlerdedir...” âyette geçen *eyyâm* kelimesi mensup olarak gelmektedir. Çünkü o kelime fail zikredilmeyen (kütibe) fiilinin ikinci *mef'uludur*. Yani sayılı günlerde oruç farz kılındı takdirinde...”

Müfessirimiz âyette geçen “*eyyâman*” kelimesi üzerinde durarak bunun irabını yapmakla beraber olması gereken takdirini de zikretmektedir.

3. Örnek:

“واشتعل الرأس شيبًا،” استعارة، لأن ما يشتعل بالنار يصير رمادًا، فشبّه لون الشعر الشائب بما يلزم من الإشتعال؛ وذكر الرأس لأنه يعم جميع الشعر الذي فيه لاحتمال أن يكون قد شاب البعض. فعرفنا بذلك أنّ جملة الشعر كان شائبًا.⁷⁴

“*Ve başım bembeyaz alev aldı.*” Bu ifadede istiare (söz sanatı) kullanılmaktadır. Nitekim ateşle yakılan şey kül olur. Dolayısıyla (söz konusu ifadede) ağarmış saçın rengi, yanmadan sonra ortaya çıkana (küle) benzetilmekte ve (saçın yerine) ra's/baş zikredilmektedir ki, baş üzerindeki bütün saçı kapsamaktadır. (İnsanın başında bulunan saçların) bazıları ağarmış olabileceği için (saç kelimesinin yerine) baş kelimesini kullanılarak bütün saçın ağarmış olduğuna işaret edilmektedir.

Görüldüğü gibi müfessirimiz bu âyeti açıklarken Arap dilinin edebi yönlerinden biri olan istiare üzerinde durmaktadır.

3.8. Nâsîh-Mensuh, Müteşâbih ve Kıraat gibi Kur'ân İlimlerine İlişkin Konulara Yaklaşımı

Müfessirler eserlerini kaleme alırken Kur'ân ilimleriyle ilgili farklı konulara ve çeşitli yaklaşımlara başvurmak sûretiyle açıkladıkları âyetleri değişik bir bakış açısı ile ele almaya ve onlara yorum zenginliği katmaya çalışırlar. Yusuf b. Hilal es-Safedî de nâsîh-mensuh, muhkem-müteşâbih, müşkilü'l-Kur'ân, tekrârü'l-Kur'ân ve münâsebâtu'l-Kur'ân gibi Kur'ân ilimlerine ilişkin konuları özgün bir yaklaşımla ele

⁷³ Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/221.

⁷⁴ Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/63.

almaktadır. Ancak bu konular arasında daha çok kıraat, nâsîh-mensuh ve müteşâbihâtü'l-Kur'ân ilimleri üzerinde önemle durmaktadır. Dolayısıyla çalışmamızda bu ilimlerle ilgili müfessirimizin yaklaşımını ele almaya çalışacağız.

Nâsîh-mensuh konusunda Müfessirimiz, selef âlimlerinin birçoğunun savunduğu Kur'ân'daki bir kısım âyetlerin daha sonra indirmiş olan bazı âyetlerle neshedildiği görüşünü kabul etmemektedir. Nitekim müfessirimiz, Bakara 106. âyetteki ما نسخ من آية أو نساها نأت بخير منها أو مثلها ifadesini izah ederken, bu ifadenin Kur'ân-Kerîm ile ilgili değil de önceki kitaplarda bulunan hükümlere ilişkin olduğunu ileri sürmekle beraber, Kur'ân'da ne kendi içinde bulunan âyetlerle ne başkasıyla neshedilen ayet olmadığını belirtmektedir.⁷⁵ Bununla birlikte müfessirimizin zaman zaman Kur'ân'ın farklı surelerinde mensûh oldukları iddia edilen âyetleri incelerken onların mensûh olup olmadığına dair sahabe ve tâbiîlerden nakledilen farklı görüşleri zikretmete ve söz konusu ayetlerin mensûh olmadıklarını vurgulamaktadır. Ancak bazen mensûh olduğu ileri sürülen birtakım âyetlerde sahabe ve tâbiîlerin görüşlerini zikretmeksizin onların mensûh olduklarını reddetmektedir.

Müfessirimizin Kur'ân ilimlerine ilişkin önemle durduğu konular arasında kıraatler de yer almaktadır. Mütevâtir kıraatleri zikrettiği gibi şâz kıraatlere de değinmektedir. Bununla beraber zaman zaman kıraatler arasında telif ve tercih yapmaktadır.

Ayrıca müfessirimiz, Kur'ân'ın farklı surelerinde biraz değişik şekliyle tekrarlanan âyetlerin üzerinde özellikle durmaktadır. Müteşâbihâtü'l-Kur'ân ya da müteşâbihâtü'l-Elfâz olarak tanımlanan bu âyetler arasını -Kirmânî gibi bu konuya ilişkin müstakil eseri kaleme alan âlimlerin yaptıkları gibi- telif edip açıklamalarda bulunmaktadır.⁷⁶

Şimdi Kur'ân ilimlerine ilişkin Safedî'nin özgü olan bu yaklaşımı daha iyi görebilmek için birkaç örnek vermek yerinde olacaktır.

1. Örnek:

"حتى إذا أئختموهم فشدوا الوثاق..."⁷⁷ والمعنى أنهم أمروا بالقتل أولا إلى أن ينخنوا، ثم بعد ذلك لهم

أن يأسروا، لأن المقاتل إذا أسر خصمه أولا اشتغل به عن مقاتلة آخر، فهو كقوله تعالى: "ما كان لنبي أن

---

⁷⁵ Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/158-169.

⁷⁶ Müteşâbihâtü'l-Kur'ân konusunda bk. Tâcülkurrâ Mahmûd b. Hamza el-Kirmânî, *el-Burhân fi tevcihi müteşâbihî'l-Kur'ân* adında müstakil eser yazmaktadır. Ayrıca Ahmed b. İbrahim İbnü'z-Zübeyr el-Girnâtî, *Milâkü't-te'vîli'l-kâfi' bi-zevi'l-ilhâd ve't-ta'fil fi tevcihi'l-müteşâbihî'l-lafz min âyi't-tenzîl* adlı bir eseri kaleme almaktadır.

⁷⁷ Muhammed 47/4.

يكون له أسرى"،⁷⁸ الآية. ولما فهم الحسن وعطاء وعمر بن عبد العزيز هاتين الآيتين قالوا: ليست هذه منسوخة بتلك. وخالف غيرهم لأنه لم يفهم ما أزال المناقضة، وإذا لم تكن مناقضة فلا نسخ.⁷⁹

“Nihayet onlara üstün geldiğiniz zaman bağı sıkı sıkı basıp (esir alın.)” Yani (Müminlere) ilk önce üstün gelmeleri zamana kadar (inkâr edenleri) katletmeleri emredildi, ondan (üstün geldikten) sonra esir almalarına izin verildi. Çünkü eğer savaşçı, ilk önce hasmını esir alırsa diğer düşmanlarıyla savaşmaya fırsat bulamaz. Bu âyette geçen (mana) Allah'ın “Hiçbir peygamber için arz'da ağır basmadıkça (yeryüzünde kesin zafere ulaşmadıkça) esirlerinin olması doğru değildir!” sözü gibidir. Hasan, Atâ ve Ömer b. Abdilazîz'in bu iki âyetleri iyi kavradıkları için söz konusu âyetin, (Muhammed sûresindeki âyet) Enfâl sûresindeki âyeti neshetmediğini söylemişlerdir. Ancak diğer (müfessirlerin) bu iki âyet arasında çelişkiyi gideren (anayı anlayamadıkları için karşı çıkmışlardır (neshedildiğini söylemişlerdir). Fakat tenakuz olmayınca neshin ortadan kalkmış olduğu malumdur.”

2. Örnek:

“وإذا لا يلبثون خلافاك إلا قليلا...⁸⁰ الخِلاف لغة في الخلف. وقد قرئ بكل منهما في السبعة وفي الثلاثة بعدها، فابن عامر وحفص وحمزة والكسائي من السبعة وأبو جعفر ويعقوب من الثلاثة قرؤا خلافاك، والباقون قرؤا خلفك، أي بعدك إلا زمنًا قليلا أو لبثًا قليلا.”⁸¹

“Ve o takdirde onlar da arkandan pek az kalacaklardı” âyette geçen *hilâf* kelimesi, *half* kelimesinin bir lehçesidir. Her iki şekliyle (lehçe) hem yedi kıraat hem de üç kıraatte okunmaktadır. Nitekim yedi kıraatten İbn Âmir, Hafs, Hamza, Kisâi ve üç kıraatten ise Ebü Ca'fer ve Yakup *hilâfeka* olarak okumuşlar. Ancak geri kalan (kıraat imamları) *halfeka* şeklinde okumuşlardır.⁸² Yani arkandan pek az zaman ya da kalış...”

3. Örnek:

⁷⁸ el-Enfâl 8/67.

⁷⁹ Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/98; Ebü Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs, *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi Kitâbillâhi 'azze ve celle ve ihtilâfi'l-'ulemâ'i fi zâlik* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1991), 2/390-391; Ebü Bekir Muhammed b. Abdillâh İbnü'l-Arabî, *en-Nâsîh ve'l-mensûh* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfetü'd-Diniyye, ts.), 2/234-235, 371-373.

⁸⁰ el-İsrâ 17/76.

⁸¹ Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/579.

⁸² Ahmed b. Muhammed ed-Dimyâtî el-Bennâ, Ebü Ca'fer'in kalan kıraat imamların okudukları *halfeka* olarak okuduğunu ifade etmiştir. Bk. Ahmed b. Muhammed el-Bennâ, *İthâfü fuzalâ'i'l-beşer bi'l-kirâ'âti'l-erba'aşer* (Beyrut: Âlemü'l-Kutub, 1987), 2/203.

"فقد كذبوا بالحق لما جاءهم فسوف يأتيهم...⁸³ وفي الشعراء فسيأتيهم⁸⁴. والمعنى أنّ سوف يدل على البعد. ويحتمل أن تكون الإشارة بها إلى الآخرة. والسين تدل على القرب. ويحتمل أن تكون الإشارة بها إلى عذاب الدنيا"⁸⁵

"Apaçık hak (Kur'ân) kendilerine gelince, yalan dediler; fakat yakında onlara alaya aldıkları şeyin haberleri gelecek!" bu âyette *fesevfe* olarak geçmekte, Şuârâ sûresinde ise *feseya'tî* şeklindedir. Ve (bu iki şeklindeki) anlam farklılığı şöyledir; *sevfe* uzaklığa işaret etmektedir ki, (*alaya aldıkları şeyin haberlerinin*) ahirette geleceğine işaret ettiği muhtemeldir. *Sîn* harfi ise yakınlığı göstermektedir ki, (*alay edip durdukları şeyin haberlerinin*) dünya azabının olduğunu gösterdiği mümkündür."⁸⁶

Görüldüğü gibi müfessirimiz birinci örnekte, Muhammed sûresinin 4. âyetindeki nesh ile ilgili iki görüşü zikretmekte ve âyetin mensûh olmadığını ileri süren görüşü savunmaktadır. İkinci örnekte ise İsrâ sûresindeki 76. âyetinde geçen *خلافك* kelimesiyle ilgili olarak kıraat farklılığına değinip açıklamaya çalışmaktadır. Üçüncü örnekte ise En'âm sûresinin 5. âyeti ve Şuarâ sûresinin 26. âyeti arasındaki lafız benzerliğini zikretmekle kalmayıp aynı zamanda iki âyet arasındaki anlam farklılığına da değinmektedir.

Sonuç

Netice olarak Memlûk devletinde yaşayan Yusuf b. Hilal es-Safedî'nin özgün bir metodla kaleme aldığı "*Keşfu'l-esrâr ve hetkü'l-estâr*" adlı eseri, tefsir alanına mühim katkılarda bulunmaktadır. Nitekim Safedî'nin, âyetleri yorumlamada hem rivayet hem de dirayet metodunu kullanması, Kur'ân'ın Kur'ân, sünnet, sahabe-tâbiîn sözleri ve Kitâb-ı Mukaddes âyetleriyle tefsir etmesi, Arap dili ve edebiyatından istifade etmesi, fikhî ve kelâmî konulara yer vermesi, fıkhî tartışılan meselelere değinmesi ve bu tartışmalara dair özgün görüşlerini ve kendi ictihâdlarını ortaya koyması, irade-meşiet gibi itikâdî konuları farklı biçimde ele alması, başta Mu'tezile olmak üzere Ehl-i sünnet'ten olmayan ekollerin görüşlerini çürütmeye çalışması onun tefsir alanında otorite ve özgün bir zat olduğunu ortaya koymaktadır.

Ayrıca, Safedî'nin, nâsih-mensuh konusunda klasik ve Memlûk dönemi müfessirlerin benimsemedikleri bir görüşü kabul etmesi, onun bu konuda başarısını ve tefsir alanında farklı bir müfessir olduğunu göstermektedir. Ayrıca Safedî, İbrânce ve Süryaniceyi öğrenmesi ve bu dil-

⁸³ el-En'âm 6/5.

⁸⁴ eş-Şuarâ 26/6.

⁸⁵ Safedî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/95.

⁸⁶ Kirmânî bu iki âyetler arasındaki anlam farklılığı farklı şekilde açıklamaktadır. Bk. Tâcülkurrâ Mahmûd b. Hamza el-Kirmânî, *el-Burhân fî tevcihi müteşâbihi'l-Kur'ân* (y.y.: Dâru'l-Fadîle, ts), 104.

lerle yazılan Kitâb-ı Mukaddes'i çevirip farklı amaçlarla onlara başvurması, tefsir alanındaki önemini ortaya koymaktadır. Özellikle tespit edebildiğimiz kadarıyla, tefsir faaliyetlerinde Kitab-ı Mukaddes'ten doğrudan doğruya nakilde bulunan ilk müfessir olması, bu alandaki özgünlüğüne işaret etmektedir. Müteşâbihâtü'l-Kurân ve kıraat gibi Kur'ân ilimleri üzerinde önemle durması ve diğer Kur'ân ilimlerini de kullanarak yorumsal zenginlik katması, tefsirde yetkin bir şahsiyet olduğunun göstergesinden başka bir şey değildir.

Kaynakça

- Ateş, Süleyman. *İşarî Tefsir Okulu*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Aydemir, Abdullah. *Tefsirde İsrailiyyat*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1992.
- Bâtîlî, Hâlid b. Abdülaziz el-Bâtîlî. *et-Tefsîr en-Nebevî*. Suudi Arabistan: Dâru Kunûzi İşbiliyâ, 2011.
- Bennâ, Ahmed b. Muhammed el-Bennâ. *İthâfü fuzalâ 'i'l-beşer bi'l-kırâ'âti'l-erba'ate 'aşer*. Beyrut: Âlemü'l-Kutub, 1987.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte Der Arabischen Litteratur (GAL): Erster Supplementband*. Leiden: E.J. Brill, ts.
- Buhârî, Ebü Abdilah Muhammad b. İsmâil el-Buhârî. *el-Câmi 'u's-Sahîh (Sahîhu'l-Buhârî)*. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2002.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 7. Basım, 2015.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddin Abdilmelik b. Abdillâh el-Cüveynî. *Lüma 'u'l-edille fi kavâ'id Ehlî's-sünne*. Beyrut: Âlemi'l-Kutub, 2. Basım, 1987.
- Ebü Ubeyde, Ma'mer b. Müsenna. *Mecâzü'l-Kur'ân*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, ts.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. Riyad: Dâru Tîbe, 2006.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâil el-Eş'arî. *el-İbâne*. Beyrut: Dâru İbn Zeydün, ts.
- İbn Hacer el-Askalânî. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*. Haydarâbâd- Hindistan: Meclis Dâiretü'l-Me'erif el-Osmâniyye, 2. Basım, 1972.
- İbn Kutluboğa, Ebü'l-Fazl Zeynüddin Kâsım İbn Kutluboğa. *Tâcü't-Terâcim*. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1992.
- İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf İbn Tağrîberdî. *el-Menhal*. Mısır: el-Heyetü'l-Mısriyya el-Âmme li'l-Kitab, 1984.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye. *Mukaddime fi usûli't-Tefsîr*. ed. Adnan Zerzûr. y.y., 2. Basım, 1972.
- İbnü'l-Arabî, Ebu Bekir Muhammed b. Abdillâh İbnü'l-Arabî. *en-Nâsih ve'l-mensûh*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfetü'd-Diniyye, ts.
- Kaya, Mesut. *Çağdaş Tefsirlerde İsrailiyyat Eleştirisi*. Ankara TDV Yayınları, 2018.
- Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî. *el-Câmi 'li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006.

- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî. *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*. Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 2005.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman. *Süleymaniye Kütüphanesi'nde Bulunan Yazma Tefsirler*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı, 2002.
- Muteyrî, Muhsin b. Hâmid el-Muteyrî. *Tefsîru'l-Kur'ân Bi'l-Kur'ân*. Riyad: Dâru't-Tedemüriyye, 2011.
- Na'naâ, Remzî. *el-İsrâiliyyât ve eserûhâ fi kutubî't-tefsîr*. Dimaşk: Dârru'l-Kalem, 1970.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs. *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi Kitâbillâhi 'azze ve celle ve ihtilâfi'l-'ulemâ'î fi zâlik*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1991.
- Râzî, Fahrüddîn. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb (et-Tefsîrü'l-kebîr)*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Safedî, Ebü'l-Fezail Cemaleddin Yusuf b. Hilal es-Safedî. *Keşfü'l-esrar ve hetkü'l-estâr*. thk. Bahattin Dartma. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.
- Safedî, Selâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeğ es-Safedî. *A'yânü'l-'aşr ve Aevânü'n-nasr*. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1998.
- — —, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. Beyrut: Dâru'l-hayâü't-Türâs, 2000.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî. *el-Itkân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2008.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru Hecer, ts.
- Tâcülkurrâ Kirmânî. Mahmûd b. Hamza el-Kirmânî. *el-Burhân fi tevcîhi müteşâbihî'l-Kur'ân*. y.y.: Dâru'l-Fadîle, ts.
- Teftâzânî, Sa'düddin Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer et-Teftâzânî. *Şerhu'l-'Akâidi'n-Nesefiyye*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 2014.
- Zeccâc, Ebu İshak İbrahim b. es-Serî ez-Zeccâc. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. Beyrut: Âlemü'l-Kutub, ts.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin ez-Zehebî. *el-İsrâ'iliyyât fi't-Tefsîr ve'l-Hadîs*. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. yy.: Dâru'l-Garb el-İslâmî, 2003.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gāvâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. Riyad: Maktebetü'l-Übeykân, 1998.
- Ziriklî, Hayreddin Mahmud b. Muhammed ez-Ziriklî. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 15. Basım, 2002.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî. *Menâhilü'l-irfân*. y.y.: Matbea İsâ el-Halebî, 2. Basım, ts.